

Ütopya (1516) ve Walden (1854)'da Hayvan Algısı Animal perception on Utopia (1516) and Walden (1854)

Muhammet ARSLAN^a

Özet: Hayvanların ahlaki statülerinin belirlenmesi ekonomik ve duygusal değerlerinin etkisiyle her zaman önemli olmuştur. Bu statü, insan ile hayvan arasındaki ilişkinin şekillenmesinde de etkin rol oynamıştır. Thomas More ve Henry David Thoreau'nun ütopyalarının incelendiği çalışmada, eserlerdeki hayvan algısının ortaya konulması amaçlandı. Elde edilen bulgular Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi (1978) ile ilişkilendirilmeye çalışıldı. Çalışma için tarihin iki önemli döneminden "ütöpik" örnekler seçilmesinin amacı; hayvan algısının tarihsel perspektifte değişiminin ortaya konması ve hayvanların ütopyalardaki konumlarının belirlenmesidir. Thomas More Ütopya'yı 16. yüzyılda; feodal düzenden kapitalist düzene geçişin de etkisiyle, hayvanların kendi başlarına birer amaç değil, araç olarak değerlendirildikleri bir dönemde yazarken; Thoreau ise Walden'i, More'dan üç yüzyıl sonra, sanayileşme ile birlikte yeni tarımsal üretim metotlarının ve hayvanlara yönelik yeni bakış açılarının ortaya çıktığı bir dönemde kaleme almıştır. More'un eserinde hayvanlar Ütopyalıların düşünce dünyalarında özsel bir değer olarak değil, ideal bir toplum inşası amacıyla hizmet eden birer "nesne" olarak yer bulmuşlardır. Thoreau'da ise hayvan algısı, diğer tüm canlılar gibi hayvanların da "var olmaları" sebebiyle değerli oldukları yönündedir. Söz konusu eserlerdeki hayvan algısını ortaya koymanın; 16 ve 19. yüzyıllarda hayvanların toplumsal konumlarının ve ahlaki statülerinin belirlenmesine fayda sağlayacağı ileri sürülebilir.

Anahtar Sözcükler: Hayvan algısı, hayvan hakları, Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi, Ütopya, Walden

--

Summary: Moral status of animals has always been important because of their economic and emotional values. This status has also played an important role on the relationship between human and animals. The purpose of the study was to present the perception of animals on two respective utopias of Thomas More and Henry David Thoreau. The obtained data was associated with the Universal Declaration of Animal Rights (1978). The aim to select "utopic" examples from two important periods of time; was to reveal the change of animal perception and the place of animals through historical ongoing. Thomas More wrote the Utopia in 16th century on which the animals were evaluated as "means to an end" instead of being "ends in themselves"; while Thoreau wrote the Walden in a time which was three centuries after More; new agricultural production methods and different approaches to understand the animals have arisen following the industrialization process. In More's work, animals were not considered as "essential" values in the world of thought of Utopians, instead, they were considered as "objects" which only serve the purpose of building the ideal society. In the case of Thoreau; animal perception was evaluated as that they are precious only because of their "existence" just like all living creatures. It can be said that presenting the perception of animals on these respective utopias, might be beneficial for the determination of the societal place and moral status of animals in 16th and 19th centuries.

Keywords: Animal perception, animal rights, Universal Declaration of Animal Rights, Utopia, Walden

^aVeteriner Hekim, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, ✉ arslanvet@gmail.com Gönderim Tarihi: 26.03.2017 • Kabul Tarihi: 23.04.2017

GİRİŞ

Hayvanlar, tarih boyunca çeşitli düşünce sistemlerinin nesnesi olmuştur (1,2). Hayvanların ahlaki statülerinin belirlenebilmesi için tarih boyunca farklı yaklaşımlar benimsenmiş, hayvan hakları ve hayvan refahı konuları, Aydınlanma Çağı'nın da etkisiyle insan düşüncesini sürekli artan bir yoğunlukta işgal etmiştir (2). Ortaçağın sonunda *Hümanizm*, *Rönesans* ve *Reformu* takiben *Aydınlanma*; daha sonra sanayileşmeyle beraber yeni üretim metotları ortaya çıkmış, ihtiyaçların karşılanabilmesi için çevredeki kaynaklara bakış açısı değişmiştir. Bu değişiklik; hayvanlara bakışta rekreatif ve ekonomik beklentilerin de etkisiyle farklı yaklaşımlar ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ütopya edebi bir yazım türü olarak "ideal" olanı anlatmayı hedefleyen toplum tasarımlarıdır. "İdeal"i anlatan başka örnekler bulunsa da "ütopya" terimi ilk kez Thomas More tarafından Ütopya (1516) eserinde kullanılmıştır. "Yok yer", "olmayan yer" anlamına gelen kelime (utopia, u: yok, hayır - topos: yer) etimolojisindeki nüanstı dolayı "yaşanası yer", "güzel yer" (eutopia, eu: güzel - topos: yer) anlamında da kullanılmıştır (3, s.

29). Thomas More Ütopya'yı, 16. yüzyılda feodal düzenden kapitalizme geçişte hayvanların kendi başlarına birer amaç değil, birer araç olarak değerlendirildikleri bir dönemde yazmıştır. Henry David Thoreau *Walden*'ı More'dan üç yüzyıl sonra, bilimsel gelişmenin hızla devam ettiği, *Sanayi Devriminin* de etkisiyle hayvanlara yönelik yeni bakış açılarının ortaya çıktığı bir dönemde yazmıştır.

Hayvan hakları hareketinin gelişimi, sosyal ve rekreatif nedenlerle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hayvan arkadaşlığına olan ilginin arttığı, hayvan hakları örgütlenmelerinin, hayvanları koruma derneklerinin ve deney hayvanları etik kurullarının kurulduğu ve geliştiğı dönemde hızlanmıştır. Bu hareketin önemli bir aşaması sayılabilecek *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi* 15 Ekim 1978'de Paris'te ilan edilmiştir (4). Hayvanların maruz kaldıkları muamelelere karşı hazırlanan bu Bildirge çeşitli tarihlerde revize edilerek, yeni bildireler yayımlanmıştır (5,6,7,8). Diğer bildirelerin içerikleri 1978 yılında ilan edilen metinden çok farklı olmadığı için çalışma bulguları sadece bu ilk bildirge ile ilişkilendirilmeye çalışılacaktır. Tüm hayvanlara saygılı davranılması gerekliliğı, yaşam önünde "eşit" olmaları, fiziksel ve/veya psikolojik acıdan uzak, refah içinde yaşama hakları gibi konuları ifade eden Bildirge ile hayvan hakları sınırlı da olsa, uluslararası düzeyde önemli bir statüye kavuşmuştur (6,9).

Bulguların değerlendirilmesinde *antroposentrizm* ile *zoosentrizm*, *biyosentrizm* ve *ekosentrizm* kavramları arasındaki farkı ortaya koymak için "*antroposentrik olmayan*" ifadesi kullanılmış, *zoosentrizm*, *biyosentrizm*, *ekosentrizm* kavramları arasındaki nüanslara gerekli görüldüğü durumda değinilmiştir. Çalışmada, Ütopya ve *Walden* eserlerindeki hayvan algısının ortaya konulup, elde edilen bulguların *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi* ile ilişkilendirilmesi ve tarihin bu iki önemli döneminde hayvanların ahlaki statülerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

MATERYAL VE METOT

Çalışmada Thomas More'un Kabalıcı Yayınevi tarafından ikinci baskı olarak Latince aslından Türkçe'ye çevrilerek yayımlanan Ütopya eseri ile (3) ve Henry David Thoreau'nun Zeplin Kitap tarafından birinci baskı olarak yayımlanan *Walden* (10) eseri materyal olarak kullanılmıştır. Eserler hayvanların ahlaki statüsü, hayvan refahı ve hayvan hakları ile ilgili konular açısından incelendikten sonra elde edilen bulgular 15 Ekim 1978'de Paris'te ilan edilen *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi* (4) ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bulgular aynı zamanda kendi tarihsel perspektifleri içerisinde, karşılaştırmalı olarak ve modern hayvan algısı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

ÜTOPYA'DA HAYVAN ALGISI

Ütopya'nın kurgusu, Thomas More, Peter Giles ve Giles'in More ile tanıştırdığı Portekizli eski bir denizcinin

İki kitaptan oluşan eserin ilk kitabında, İngiltere'deki soyluların para kazanma hırsları sebebiyle uyguladıkları tarım ve hayvancılık politikalarına, hikâye anlatıcısı Hythloday'ın ağzından ağır eleştiriler yöneltilmektedir (3, s. 79). Bu toplum eleştirisinde sahiplerinin hırslarından dolayı veba salgınından ölen koyunların suçsuzluğu vurgulanmakta, koyun vebası için: “[...] gerçi sahiplerinin başına salsaydı daha adil olacaktı ya, neyse; [...]” (3, s. 79) cümlesiyle dönem İngilteresine ciddi bir toplum eleştirisi yapılmakta, insanların hatalarından dolayı hayvanların cezalandırılmaması gerektiği ifade edilmektedir. Doğal kaynakların sınırlılığı bağlamında yapılan bu eleştiri, dolaylı olarak hayvan haklarıyla da ilgili görünmektedir. More'un İngiliz soyluların hırslarından dolayı toplu halde ölen hayvanlar için bu eleştirisi *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde yer alan “Bütün hayvanlar saygı görme hakkına sahiptir. Bir hayvan türü olan insan, öbür hayvanları yok edemez. Bu hakkı çiğneyerek onları sömüremez. Bilgilerini hayvanların hizmetine sunmakla görevlidir. Bütün hayvanların insanca gözetilme, bakılma ve korunma hakları vardır” ve “İnsanların yanlarına aldıkları bütün hayvanlar doğal ömür uzunluklarına uygun sürece yaşama hakkına sahiptir.” hükümleri ile benzerlik göstermektedir (4).

Ütopyalılar kuluçkalık yumurtalarla ilgili ilginç bir yöntem izlemektedirler.

“Binlerce tavuk yetiştirirler, hem de mucizevi bir yöntemle. Çünkü burada tavukları kuluçkaya yatırmazlar, çok sayıdaki yumurtayı yeterli sıcaklıkta tutarak hayat verir ve civciv çıkartırlar. Civcivler kabuklarını kırıp dışarı çıktıkları anda, kendi analarının yerine insanların arkasına takılır ve insanları ana bilir.” (3, s.149)

Ütopyalıların tavukları kuluçkaya yatırmamaları, yumurtadan sıcaklığı ve nemi ayarlanmış ortamda çıkan civcivlerin kendi anneleri yerine insanların arkasına takılmaları ilginç bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu civcivlere sonradan ne olduklarıyla ilgili bilgi verilmemektedir. Ütopyalılar civcivlerin «anaları olarak» kendilerini bildirmekle; üst varlık olarak gördükleri insan özelliklerini kazandırmayı, verim düşüklüğüne sebep olan korku, stres gibi durumları azaltmayı amaçlıyor olabilirler. Bu yöntemle; civcivlerin anneleri olarak gördükleri canlı, -bir tavuğun sadece yumurta veya et üretimi amaçlı beslendiği, yumurta verimi çok azalınca kesileceği düşünüldüğünde- muhtemelen civcivlerin tüm yaşamları boyunca onlarla beraber olabilecektir. Bu dolaylı anne hissi sayesinde civcivler daha mutlu ve verimli bir hayat geçirebileceklerdir. Ütopyalılar tarafından uygulanan bu suni kuluçka yöntemi Francis Bacon (1626) (11,12) ve John Maundeville (1725) (11,12,13) tarafından üstü kapalı bir şekilde anlatılmış olsa da, 1516'da Thomas More tarafından neredeyse mükemmel bir şekilde tanımlanması ilginç bir tarihsel gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. *Imprinting* adı verilen, yumurtadan çıkan civcivlerin ilk gördükleri canlıyı anneleri olarak tanıyıp takip ettikleri bu davranış motifi 19. yüzyılda Spalding, Heinroth ve Lorenz gibi bilim insanları tarafından daha detaylı şekilde incelenmiş ve tanımlanmıştır (11). More'un suni kuluçka ve *imprinting* referansları kendi gözlemlerinden, *Haçlı Seferleri* ile seyahat etme şansı bulmuş kişilerden duyduklarından veya okuduğu kitaplardan kaynaklanıyor olabilir (11). Biyolojik annelerinden ayrılmak zorunda bırakılan ve psikolojik bir acı çekiyor olmaları ihtimal dâhilinde olan civcivlere karşı uygulanan bu yöntem, *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “Geleneksel olarak insanların çevresinde yaşayan bir türden olan bütün hayvanlar uyumlu bir biçimde türüne özgü yaşam koşulları ve özgürlük içinde yaşama ve üreme hakkında sahiptir.” ve -bu sürecin psikolojik etkileri de göz önünde bulundurulduğunda- “Hayvanlara fiziki ya da psikolojik bir acı çektiren deneyler yapmak hayvan haklarına aykırıdır.” hükümleri ile çelişmektedir (4). Ütopyalıların *antroposentrik* yaklaşımları göz önünde bulundurulduğunda, konuyla ilgili etik bir endişe taşımadıkları düşünülebilir.

Ütopyalılar fiziki dayanıklılık gerektiren işler için dayanıklı ve zor hastalanan öküzleri, binicilik eğitimi için ise sadece cins atları yetiştirmektedirler (3, s. 150). Seyahate çıkacakları zaman kağnıyı taşıyan öküzlerin bakımını üstlenecek bir kamu görevlisi tahsis etmektedirler (3, s. 191). Bu örnekler hayvanlar arasındaki iş bölümünde kapasiteye göre bir ayırımı yaptıklarını, güçleri ölçüsünde iş yüklediklerini göstermektedir. Bu davranışları *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “Bütün hayvanlar iş süresi ve yoğunluğunun sınırlandırılması ve güçlerini artırıcı bir beslenme ve dinlenme hakkına sahiptir.” hükmü ile uyumluluk göstermektedir (4).

Hayvan kesimiyle ilgili erken dönem uygulamalara bakıldığında; hayvanların kesilirken acı çekmelerinin et kalitesi üzerinde olumlu etkisi olduğu inancı görülmektedir (14). Ütopyalılar hayvan kesme işini onlara acı çektiriyor olma endişelerinin aksine, insan şefkatini körelteceğine olan inançları nedeniyle kölelerine yaptırmaktadırlar (3, s. 181). Bununla beraber “*pis ve sağlıklı*” olan hiçbir şeyin şehirlerine girmesini istememeleri, konuyla ilgili “*çürük kokuların havayı kirletip salgın hastalıklara yol açabileceğinden*” korkmaları ve “*hayvan kesip parçalamasının bizlerin doğasındaki en insancıl duygu olan şefkati yavaş yavaş körelteceğine*” inanmaları gibi endişeleri olduğunu göstermektedir (3, s. 181). Bu endişeler Ütopya'nın sosyokültürel temelleriyle de uyumlu bir şekilde, ancak ve sadece insan vicdanına etkisi dolayısıyla mevcuttur. Yani Ütopyalılar “*en insancıl duyguları*” olduğuna inandıkları şefkatlerini köreltmek için hayvan kesiminden uzak durmaktadırlar. Buna benzer bir örnek hayvan kurban etme ile ilgili düşüncelerinde de görülmektedir.

“*Dinsel ayinlerinde asla hayvan kurban etmiyorlar ve bütün varlıklara yaşamaları için can bahşeden merhametli tanrının kan dökülmesinden ya da katliamlar yapılmasından hazzetmeyeceğini düşünüyorlar.*”
(3, s. 325)

Bu davranış *antroposentrik olmayan* görüş olarak algılanabilse de, bir canlının kurban edilmesinden duydukları endişenin aksine, mantıklı bulmadıkları veya hazzetmedikleri için hayvan kurban etmedikleri de düşünülebilir (14). Ütopyalılara göre bir hayvanı kurban etmek ancak insan türünün bir seçimidir. İnsan, kurban etmeme yönünde bir seçim yapmıştır. Yine de, pratikte hayvanların kesilmemesiyle sonuçlanan bu yaklaşım oldukça önemlidir. “*Bütün varlıklara yaşamaları için can bahşeden merhametli tanrı*” ifadesi kendi pratikleriyle çelişse de, her canlının kendi “*var oluşu*” nedeniyle değerli olduğu düşüncesiyle uyumludur. Benzer örneklerini *Albert Schweitzer, Richard D. Ryder, Peter Singer, Paul W. Taylor, Tom Regan* gibi düşünürlerde gördüğümüz bu düşüncenin -pratikte öyle olmasa bile-, 16. yüzyılda dile getirilebilmesi hayvanların ahlaki statüsünün belirlenme sürecinde oldukça önemli görünmektedir.

Kurban etme ile ilgili *antroposentrik olmayan* yaklaşımları dikkat çekici olmakla birlikte, Ütopya'da vejetaryenlik konusunun tartışılmadığını görüyoruz. Kendi istekleriyle et yememeyi seçen bir azınlığın dışında konuyla ilgili etik bir endişeleri bulunmamaktadır.

Ütopya'da günah olduğuna inandıkları için cinsel ilişkiden tümüyle uzak duran, et yememeyi, hatta hiçbir hayvani gıdaya ağızlarını sürmemeyi seçen gruba “*daha kutlu*”, bunun yanında “*kendilerini güçlendirip yaptıkları ağır işlere katkı sağlayacağına*” inandıkları için “*dört ayaklı hayvanların etini*” yiyen gruba ise “*daha sağduyulu*” gözüyle bakılmaktadır (3, s. 313). Hayvanların yenilip yenilemeyeceğinin etik boyutunun tartışıldığı bir düşünce dünyasının aksine, konuya basit bir tercih hakkı olarak yaklaşılmaktadır. Bu hakkı kullanıp hayvan yememeyi seçenleri “*daha kutlu*”, işlerini daha iyi yapmak istedikleri için et yemeyi seçenleri ise “*daha sağduyulu*” olarak değerlendirmeleri iki değer önermesi arasında ayırım yaptıklarını göstermektedir. “*Daha kutlu*” olmak tercih edilmesi gereken davranış olsa da, “*Ütopya*”nın bekası için “*daha kutlu*” olmak yerine “*daha sağduyulu*” olmayı da anlayışla karşılamaktadırlar. Bunun yanında orijinal metinde “*quadrupedum*” (*dört ayaklı hayvanlar*) (3, s. 312) ifadesinin kullanılması sadece dört ayaklı hayvanların etini yedikleri anlamına gelmemelidir. Metin içeriğinden balık ve tavukların da tüketildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, “*dört ayaklı hayvanlar*” ifadesinin özel bir anlamı bulunmamaktadır. Sonuç olarak, Ütopya'da hayvanları ve hayvansal gıdaları tüketme etik açıdan bir endişe yaratmamıştır. İnsan, romantik bir tercihin aksine, “*hayvan yemeyi topluma faydalı olduğu için, yememeyi de günah olduğu için seçebilir*” düşüncesi hâkimdir. Bu düşünceleri, ölü hayvan kalıntılarında kurtulmak istemeleri ve bu işi kölelerine yaptırmaları, hayvan kalıntılarını uzak durulacak, kaçınılacak bir şey olarak görmeleri; hayvanlara özsel bir değer vermenin aksine, *antroposentrik* görüşlerini yansıtmaktadır.

Ütopyalılar “*vahşi hayvanları ya da kuşları*” avlayanları “*zar atıp kumar oynayanlarla*” birlikte “*anlamsız sevinç gösterilerinde bulunanlar sınıfına*” katılmaktadırlar. Avlanmayı adi bir uğraş olarak görüp “*özgür bir bireye hiç yakışmayan bir olay*” olarak değerlendirmekte, avcılık işini kölelerine yaptırmaktadırlar (3, s. 225-227). Kasaplığı avcılığa karşı savunup, ihtiyaçtan dolayı yapıldığı için zevk amaçlı yapılan avcılıktan üstün tutmaktadırlar. Bu

düşünceleri *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “Zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi yaşama karşı suçtur.” ve “Hayvanlardan insanların eğlencesi olsun diye yararlanılamaz, hayvanların seyrettirilmesi ve hayvanlardan yararlanılan gösteriler hayvan onuruna aykırıdır.” hükümleri ile uyumluluk göstermektedir (4). Ütopyalıların avcılıkla ilgili tutumları zevk için avlanmaya karşı ciddi bir eleştiri olmakla beraber, hayvanların insan ihtiyaçları doğrultusunda kullanılacakları ön kabulüne dayanmaktadır.

Genel planda, küçük yaşlardan itibaren tarım ve hayvancılıkla ilgilenmeleri, çevrelerini kendi faydaları için değerlendirmeleri sonucunda; sağlıklı, insan şefkatini eksiltmemesi için iyi davranılan hayvanlar görülmektedir (3, s. 237-239). Dolayısıyla Ütopya'nın hayvanlarının refah içinde bir yaşam sürdürdükleri söylenebilir. Bunun yanında insanın “kendi zevkinin peşinden koşarken başkalarını zevkten mahrum etmesini” “adaletsizlik” olarak değerlendirmiş (3, s. 217), kişisel hırslardan dolayı hayvanlara eziyet etmemeyi tercih etmişlerdir. Ütopya'da hayvanlarda “acı ve hazzın” bu denli öne çıkarılması, Descartes'in (1596-1650) “hayvanların otomat oldukları” (15,16) ve Immanuel Kant'ın (1724-1804) (1,17) “hayvanların insan için amaç değil araç oldukları” düşünceleri bağlamında değerlendirildiğinde hayvanlarda ahlaki statünün olumlu bir değerlendirmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, More'un Ütopyalılar özelinde ifade ettiği bu yaklaşım ancak 1789'da Jeremy Bentham tarafından “Asıl soru olayları sorgulayıp sorgulamadıkları veya konuşup konuşamadıkları değil, acıya katlanıp katlanamadıklarıdır.” (17,18) şeklinde ifade edilebilmiştir.

Ütopya'da genel bir değerlendirme yapıldığında; Ütopyalıların *antroposentrik* dünya görüşlerinin temelinde doğanın ve doğal kaynakların sınırlılığı yatmaktadır. Hayatta kalabilmek, başarılı olabilmek için “sınırlı olan” imkânları olabildiğince verimli kullanmaya çalışmaları, hayvanlara yaklaşımlarının da bu çerçevede şekillenmesiyle sonuçlanmaktadır. Sonuç olarak, Ütopyalılar kendilerine tahsis edilen “Ütopya Adası”nı diğer canlıları değil, “Ütopya”lıları merkeze koyarak idare etmeye çalışmaktadırlar.

WALDEN'DA HAYVAN ALGISI

Walden, Henry David Thoreau'nun Walden Gölü kıyısına inşa ettiği kulübesinde doğayla iç içe geçirdiği iki yılını anlattığı kitabıdır. Bir naturalist olan Thoreau, *antroposentrik olmayan* düşünceyi savunmakta, modern toplumun hayvana bakış açısını sorgulayarak konuyla ilgili birçok öneride bulunmaktadır (19).

Thoreau'nun doğayla daha iyi iletişim kurabilmek için kulübesini kuş yuvalarının yakınına yapması, “fakat bunu kuşları hapsederek değil, kendi yaşadığı yeri onların yakınına inşa ederek” (10, s. 104) yapıyor olması kendi zevkleri için hayvanları tutsak etmeye karşı olduğunu göstermektedir. Hayvanların “doğal” parklarda tutsak edilmeleri, yaban hayvanlarının turistik amaçlarla kullanılmalıklarıyla ilgili de oldukça sert eleştirilerde bulunmaktadır. Örneğin “zürafa peşinden koşmak” için Güney Afrika'ya giden kişilere, “kendilerini vurmaları daha soylu bir av olur” veya “Zanzibar'daki kedileri saymak için dünyanın yarısının çevresini dolaşmaya değmez. Ama daha iyisini yapana kadar bunu yapın ve belki böylece içine girilebilecek bir ‘Symmes Deliği’ bulabilirsiniz” ifadeleriyle bu aktiviteyi şiddetli şekilde eleştirmektedir (10, s. 369-370). Thoreau'nun bu düşünceleri *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “Yabani türden olan bütün hayvanlar, kendi özel doğal çevrelerinde karada, havada ve suda yaşama ve üreme hakkına sahiptir. Eğitim amaçlı olsa bile özgürlükten yoksun kılmanın her çeşidi bu hakka aykırıdır.” hükümleriyle benzerlik göstermektedir (4).

Bahçesi dağsıçanları tarafından bozulduğunda üzülmemesi, ormanda evi yanan hayvanlar için derin üzüntü duyması, kesilen ağaçlar için endişelenmesi Thoreau'nun tüm canlılara “özel” birer değer verdiğini ve onların başına gelen herhangi bir kötü duruma kendi başına gelmiş gibi üzüldüğünü göstermektedir (10, s. 184, 226, 290). Tutkulu bir naturalist ve ekolojist (20) olan Thoreau'nun bu yaklaşımı *zoosentrizmin* yanı sıra *biyosentrik* ve *ekosentrik* bakış açısını da yansıtmaktadır.

¹*Symmes Deliği*: Kutuplarda yer alan ve yer kürenin iç katmanlarına açılan kapılar.

Thoreau'nun hayvanlara iyi davranılması, canlı birer varlık olmaları nedeniyle iyi bakılıp gözetilmeleriyle ilgili düşünceleri oldukça ilginçtir. Evinin altına yuva yapan farelere zarar vermeyip onlarla arkadaşlık kurması veya evinin kışın yaban arıları tarafından sığınak olarak kullanılmasından endişelenmeyip, aksine “*Her sabah soğuk yüzünden hissizleşen bazılarını dışarı süpürürdüm, fakat onlardan kurtulmak için çok zahmet etmiyordum; evimi uygun bir sığınak olarak gördükleri için bana iltifat ettiklerini düşünüyordum.*” (10, s. 279-280) ifadelerine yer verecek kadar romantik yaklaşması önemli örneklerdir. Thoreau'nun bu ifadeleri *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde geçen “*Bütün hayvanlar saygı görme hakkına sahiptir. Bir hayvan türü olan insan, öbür hayvanları yok edemez. Bu hakkı çiğneyerek onları sömüremez. Bilgilerini hayvanların hizmetine sunmakla görevlidir.*”, “*İnsanların yanlarına aldıkları bütün hayvanlar doğal ömür uzunluklarına uygun sürece yaşama hakkına sahiptir.*” ve “*Zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi yaşama karşı suçtur.*” hükümleri ile uyumluluk göstermektedir (4).

Thoreau evinin ve yiyeceklerinin, kendisiyle birlikte yaşamasına izin verdiği hayvanlar için de bir hak olduğunu düşünmektedir. Evinin altına yuva yapan farelerin ondan kaçmayacak kadar alışmaları, yaban arılarını kovmak için çabalamaması, kilerindeki “*her üç patatesten birini kemiren*” köstebeklere zarar vermemesi, hayvanların da kendi besinleri için hakları olduğunu düşünmesi gibi örnekler hayvan refahı ve hayvan hakları açısından oldukça önemlidir (10, s. 293). “[...] *çünkü en vahşi hayvanlar bile en az insanlar kadar rahatı ve sıcaklığı sever; [...]*” (10, s. 293) cümlesiyle hayvanların da acı çekmeden, rahat bir biçimde yaşamaya haklarının olduğunu vurgulamaktadır. Hayvanlar lehinde oldukça olumlu görünen bu davranışlar *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin “*Bütün hayvanlar yaşam önünde eşit doğarlar ve aynı var olma hakkına sahiptirler.*”, “*Bütün hayvanlar saygı görme hakkına sahiptir. Bir hayvan türü olan insan, öbür hayvanları yok edemez. Bu hakkı çiğneyerek onları sömüremez.*” ve “*Hiçbir hayvana kötü davranılamaz, acımasız ve zalimce eylem yapılamaz*” hükümleri ile de bağdaşmaktadır (4).

Thoreau doğanın olanaklarının insan tekelinde tutulmasına karşı çıkmakta ve kaynakların tüm canlıların yararlanabileceği şekilde kullanılabilmesini savunmaktadır. Kendi beslenmesi için bile olsa, toprağı ektiği için hayvanların üzerinde yaşadığı toprağı zarar vermesini etik bir problem olarak görüp bu konuda endişelenmektedir (10, s. 184). Yine Thoreau'nun romantik bakış açısını yansıtan bir örnek olarak: Fasulye tarlasında fasulye yerine yabancı otlar bitmesini, “*kısmen de olsa dağsıçanları için yetişmiyorlar mı?*” ve “*Tobumların, kuşların erzağı olan yabancı otların bolluğuna da sevinmem gerekmez mi?*” (10, s. 196) cümlelerinde görüldüğü gibi, -en azından hayvanların yararına olduğu için- üzüntüyle karşılamamasıdır.

Kuşları avlamayı kuşbilimle ilgilenmesiyle açıklarken, daha sonra kuşları izlemenin daha uygun yolları olduğunu kabul ederek silahını bırakması oldukça önemlidir (10, s. 248). Balıklar ve solucanlar için aynı şeyi düşünmese de avcılığı, insanlığın en ilkel dönemi olmasına vurgu yaparak, bir canlının embriyo evresine benzetmektedir. (10, s. 250). “[...] *eğer içinde daha iyi bir yaşamın tohumları saklıysa kendine özgü amacının, mesela şair ya da doğa bilimci olma isteğinin, farkına varır, silahı ve oltasını ardında bırakır.*” (10, s. 249) cümlesiyle bilge bir insanın avlanamayacağını vurgulamaktadır. Balıklar için aynı şeyi düşünmediğini belirtmiş olmasına rağmen, daha sonra: “*Son yıllarda, özsaygımı az da olsa yitirmeden balık tutamadığımı tekrar tekrar fark ettim.*” ve “*Fakat ne zaman balık tutsam, tutmasaydım daha iyi olurmuş gibi hissediyorum.*” demiştir (10, s. 250-251). Nitekim, “[...] *fakat her geçen yıl daha insani ya da bilge biri olmasam da daha az balıkçı biri oluyorum; şu anda balıkçılıktan tamamen uzağım.*” sözleriyle balık tutmayı da bıraktığını belirtmektedir (10, s. 250-251). Bu örnekler *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nde geçen “*Hayvanlardan insanların eğlencesi olsun diye yararlanılamaz*” ve “*Zorunluluk olmaksızın bir hayvanın öldürülmesi yaşama karşı suçtur.*” hükümleriyle uyumlu görünmektedir (4).

En temel canlılık haklarından biri olan “yaşama hakkı”na saygıyı: “*Hayatının sonuna gelmiş bir tavşan, tıpkı bir çocuk gibi ağlar.*” (10, s. 249) sözleriyle belirtmekte, avcılık karşısındaki düşüncelerini de desteklemektedir.

Hayvanların tüketilebilmesini, onları yemeye hakkımızın olup olmaması bağlamında değil, kendi faydası açısından açıklamaya çalışmıştır. Kendisi için hayvani gıdalara itiraz edilebilecek nokta olarak; hayvansal gıdaların

temiz olmamasını ve et yediğinde aslında tam anlamıyla “beslenmemiş” olmasını vurgulamaktadır (10, s. 251). Kendi pratikleri ne olursa olsun insanlığın “aşamalı gelişimin bir noktasında hayvan yemeyi bırakacağına” olan inancını, ilkel kabilelerin daha uygar insanlarla iletişime geçtiğinde birbirlerini yemeyi bırakmalarını örnekleyerek desteklemektedir (10, s. 253). Thoreau’nun hayvansal gıdalara itirazının iyi beslenememe olması bir çelişki gibi görünse de, “insanlığın daha gelişkin bir döneminde et yemeyi bırakacağına” inancı oldukça önemlidir. Dünyada *vejetaryenizm* ve *veganizm* oranlarının hızla artması Thoreau’nun hayvanların tüketilmeleriyle ilgili düşüncelerini destekleyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (21,22,23,24,25). Thoreau *vejetaryenizm* ve *veganizm* tercihlerini uygarlıkla bağdaştırmakla beraber spesifik bir neden belirtmemektedir. Dünya *vejetaryenizm* ve *veganizm* tercih eğilimlerine bakıldığında; sağlıklı beslenme, çevre bilinci, hayvan hakları ve etik konuları en önemli endişeler olarak karşımıza çıkmaktadır (23,26). Thoreau’nun sadece hayvan haklarını *vejetaryenizm* veya *veganizm* için başlıbaşına bir sebep olarak gör(e)memesi konuyla ilgili ikileminin nedeni olarak değerlendirilebilir.

Bir üst akıl, ileri bir aşama olarak değerlendirdiği “filozofça düşüncenin” izinde, “*hayvanların emeğini kullanmak kadar büyük bir hata*” (10, s. 71) yapmayacağını ifade ederek hayvanların yenilebilmesinin de ötesinde, emeklerinin kullanılabilmesini bile sorgulamaktadır. Thoreau’nun bu yaklaşımının, hayvanların korunmasına yönelik ilk derneğin 1824’te (27), ilk antiviviseksiyonist örgütün 1875’te kurulduğu, hayvan hakları konusunun yoğun olarak 1960’lı yıllardan sonra tartışılmaya başlandığı düşünüldüğünde (17,28,29,30), dünyada hayvan haklarının yoğun olarak gelişiminden önce ifade edilmiş olması nedeniyle önemli olduğu düşünülebilir. Nitekim, 19. yüzyılın ortalarında Papa 9. Pius’un Roma’da açılacak bir hayvan koruma merkezine “hayvanlara verilecek zamanın ve dikkatin insanlardan çalınmış olacağı” gerekçesiyle izin vermemiş olması Katolik Kilisesinin bakış açısını yansıtmaya açısından oldukça önemlidir (1,30).

Thoreau’nun doğa ile iç içe olmaktan, çiçekler, ağaçlar, kuşlar, kurtlar ve diğer tüm doğa sakinleri ile iletişim halinde olmaktan oldukça memnun olduğu aşağıdaki cümlelerinde görülmektedir.

“[...] Kuşlar şarkı söyler veya evin içinde sessizce uçuşurken, çamların, cevizlerin ve sumakların arasında, bozulmayan bir yalnızlığın ve dinginliğin ortasında dalıp giderdim [...]” (10, s. 135)

“Evin önündeki açıklıkta bir horozun öttüğünü hiç duydum mu, emin değilim. Ötücü bir kuş olarak, yalnızca müziği için bir yavru horoz beslemenin zahmete değebileceğini düşünmüşümdür.” (10, s. 152)

Bu örnekler Thoreau’nun romantik bakış açısını ve *antroposentrik olmayan* düşüncesini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Kendi romantik zevkleri için hayvan beslemeyi, bunu onların da yararını gözeterek yaparak “*biyosentrik*” bir sentez yaratmıştır. Bunun yanında Ütopya’da da görüldüğü gibi, Thoreau’nun eylemleri de doğanın ve doğal kaynakların sınırlılığı çerçevesinde şekillenmektedir. Sonuç olarak Thoreau, kısıtlı olan doğal imkânların en uygun şekilde kullanımı için Walden’daki gibi bir yaşamı seçerek doğaya karşı görevini kısmen de olsa yaptığını düşünmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmada incelenen iki yazar da düşünce ve eylemlerini doğanın ve doğal kaynakların sınırlılığı çerçevesinde şekillendirmektedir. More, problemlerin çözümü için kapsamlı, kolektif sosyal reformlar önerirken, Thoreau ise bireylerin doğayla ve toplumla etkileşimlerinin düzenlenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. More’un Ütopya’sında doğa ve hayvanlar kendilerinden yararlanan ekonomik değere sahip kaynaklar olarak değerlendirilmekte; avcılık, hayvan kesimi gibi uygulamalardan ise insan şefkatine etkileri nedeniyle kaçınılmaktadır. Bu düşünce arka planı *antroposentrik* olmasının yanında, hayvanlar için kendilerinden yararlanan, bunun sonucu olarak da kısmen refah içinde yaşadıkları bir dünyanın örneği olabilir. Thoreau ise doğaya ekonomik bir değer aksine, zevk ve ilham kaynağı olarak bakmaktadır (31). Bu anlamda Thoreau’nun görüşü birey merkezli başlayıp kolektif bilinç sağlanabilirse hayvanlar için daha yaşanılabilir bir dünya yaratma idealine hizmet edebilir.

Ortaçağ Avrupasında *Hümanizmin* etkisi altında, *Rönesans* ve *Reform* hareketlerinin başlangıcında yazılan Ütopya'nın değerlendirmesinde bağlamsal çerçeve göz önünde bulundurulmalıdır. Ütopya, 16. yüzyılın başlarında insanı ve iradesini yok sayan *skolastik* düşüncenin etkisinin kaybolup, *nominalizmin* yerleşmeye başladığı, *idealizmin* aksine *materyalist* bakış açılarının geliştiği bir dönemde yazılmıştır. *Hümanizmin* etkisiyle insan aklının öne çıkarılışı, adeta bir "insan aklı" ütopyasının yaşandığı bu dönemde, hayvanların konumlandırıldığı noktayı değerlendirirken dikkatli olunmalıdır. Hayvanlara saygı, hayvan kesimi, avcılık, vejetaryenlik konularını tartışıldığı Ütopya'da hayvanlara biçilen değer, dönem Avrupasına göre oldukça ileri olduğu görülmektedir. Örneğin, soğukta muhafaza cihazlarının icat edilmediği bir dönemde, hayvansal gıdayı en uzun saklama yolu -bir büyükbaş hayvanın 15-20 yaşına kadar yaşayabildiği düşünülürken- onun canlı hayvan olarak korunması olacaktır. Dolayısıyla, öncelikli amacın uzun yaşamın uzun vadede devamı olduğu bir dünyada, vejetaryenlik tartışmalarına da bağlamsal angaje ediciler çerçevesinde sakınlı yaklaşılmalıdır.

More'un Ütopya'sında bir hayvanın refahı, toplumdaki ahlaki öznelerin birincil amacı değildir. Ütopya hayvanları birer amaç olmaları nedeniyle değil, insanlık için birer araç oldukları sürece değerli kabul etmektedir. Sonuç olarak, Ütopya'nın hayvanlarına insanlığa hizmet ettikleri sürece iyi davranılması beklenebilir. Nitekim, Ütopya'da hayvan hakları hareketinin önemli bir aşaması kabul edilebilecek *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi* ile örtüşen birçok örnek bulunması, hayvanlara iyi davranılacağı öngörüsünü desteklemektedir.

Hayvan hakları hareketinin tarihsel gelişimi değerlendirildiğinde; Jeremy Bentham tarafından ortaya atılan, hayvanlara yaklaşımda önemli olanın "acı çekebilmeleri" (18, s. 278) olduğunu ifade eden düşünce hayvan hakları hareketinin dikkate değer bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. More Ütopya'sında "hayvanların acı çekebilmelerine" doğrudan ve dolaylı olarak vurgu yapmaktadır. Bu anlamda, Ütopya'nın bu endişeyi 16. yüzyılda ortaya koyabilmesi oldukça anlamlıdır. Yine Peter Singer da Bentham gibi "acı çekebilmeyi" "menfaatin önemszenmesi" için bir ön koşul olarak değerlendirmektedir (18,32). Asıl öznenin insan ve insan aklı olduğu bir dünyada, hayvanların insanlara yararlı oldukları sürece "değerli" olmaları, onların çıkarına görünmektedir. Tom Regan: Bir hayvanın canlı olmaktan çok "yaşamın öznesi" olmasının, onun "asli değer"e (*inherent value*) sahip olması için yeterli olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlamda Regan'a göre; "asli değer"e sahip bir canlıyı acısız olsa bile öldürmek yanlıştır (32,33). Ütopya'daki yoğun *antroposentrik* algı en büyük darbeyi Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Henry Salt, Peter Singer, Tom Regan gibi düşünürler tarafından savunulan *yararcı (utilitarianist)* felsefeden almış; insanın bir takım haklara sahip tek varlık olmadığı, acı ve haz duyabilen bütün varlıkların da haklarının olduğu düşünceleri "insanlığın ayrıcalığı" direncini kırmaya başlamıştır (1,30). Sonuç olarak, Ütopya hayvanlarının konjonktürel çerçevede olabilecekleri en iyi konumda oldukları, çağdaş hayvan algısı yaklaşımları açısından değerlendirildiğinde ise "Ütopya"lılara hizmet etmede birer "araç" olmaktan öteye gidemedikleri görülmektedir.

Thoreau, Walden'ı *Hümanizm, Rönesans, Reform, Bilimsel Devrimler ve Aydınlanmanın* etkisiyle hayvanların ahlaki statüsünün tamamen değiştiği bir dönemde yazmıştır. Bu dönemde *antroposentrik* yaklaşımlarla beraber çeşitli *biyosentrik, ekosentrik* ve *zoosentrik* düşünceler ortaya çıkmış, hayvanlar insan türünün devamlılığı için birer araç olmalarının yanında, canlı olmaları nedeniyle *asli değer* kazanıp yaşamda "özne" olarak yer almaya başlamışlardır. Nitekim hayvan hakları hareketinin doğuşu da bu döneme denk gelmektedir. Thoreau ile aynı dönemde hayvanların korunmasına yönelik ilk derneğin ve ilk antiviviseksiyonist örgütün kurulması (17,28) gibi örnekler hayvan hakları gelişiminin çağdaş anlamda öncüleridir. Bu anlamda Thoreau'nun, İngiltere'de başlayan hayvan hakları hareketinin Amerika'daki öncülerinden biri olduğu söylenebilir. Evini ve yiyeceklerini diğer hayvanlarla paylaşması, üstün bir insanlığın ileride hayvan yemekten vazgeçeceğini düşünmesi, hayvansal gıdalarla beslendikçe iç dünyasında daha endişeli biri olduğunu ifade etmesi gibi örnekler onun romantik dünya görüşünün örneği olarak değerlendirilebilir. Walden'da hayvanları ilgilendiren hemen hemen tüm düşünceler *Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi* ile tam bir uyum içerisindedir. Bildirge hayvanların kullanımı, tüketilebilmesi gibi etik problemlere değinmemesine karşın, Thoreau'nun, insanlığın

daha gelişmiş bir aşamada et yemeyi bırakacağına olan inancı, avcılığı insanın embriyo evresine benzetmesi, hayvanların emeklerinin bile kullanılmadığı bir filozoflar ülkesi tasarlaması gibi örnekler oldukça önemli olarak değerlendirilebilir. Bentham'ın "herkes bir sayılmalı ve hiç kimse birden fazla sayılmamalı" (18, s. 41) formülü ve Peter W. Taylor'un "tüm canlıların eşit *asli değere* sahip oldukları" düşüncesi (34, s. 201, 217) Thoreau'da da görülmektedir. Thoreau, kendisine fayda sağlasın ya da sağlamasın, canlı olan her şeye, hatta tüm doğaya karşı derin bir sevgi ve yakınlık hissetmektedir.

Sonuç olarak ütopyaların ideal olanı anlatıyor olma potansiyellerinden de hareketle, yaratılan "yaşanasi" toplumlardan, hayvanlar için "ideal" örneklerin çıkarılabilmesi ve günümüz problemlerine yeni bakış açılarının getirilebilmesi mümkün olabilmektedir. Hayvanlarla ilgili geliştirilecek mevzuat, bildirge ve düzenlemelerde ütopyalardan yararlanılması muhtemel bir ideal "tahayyülü" için yol gösterici olabilir. Hayvan algısının geliştirilmesi yönünde "tıpta insan bilimleri" genelinde ütopyalardan yararlanılması, özellikle erken dönem eğitimde çocukların hayvan algısının olumlu yönde şekillenmesinde etkili olabilir. Belki de, hayvanlar için "ideal" bir toplum yaratmanın yolu bireysel ve kolektif bilincin yerleştiği, hırslardan arınmış, toplum olmanın ve birlikte yaşamının farkına varmış bireylerden oluşan "*biyosentrik*" bir ütopya yaratmaktan geçmektedir.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın planlanması, yürütülmesi ve bilimsel temeller ışığında şekillenmesinde sonsuz yardım ve yönlendirmelerinden dolayı Sayın Prof. Dr. Neyyire Yasemin Yalım'a, çok değerli öneri ve değerlendirmeleri için Sayın Prof. Dr. Raziye Tamay Başağaç Gül'e, Sayın Yrd. Doç. Dr. Atilla Özgür'e, Sayın Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner'e ve Arş. Gör. Aytaç Ünsal'a teşekkürlerimi sunarım.

KAYNAKLAR

1. Başağaç RT, Öztürk R, Koluman A. Hayvan-insan sözleşmesi üzerine. II. Ulusal Tıbbi Etik Kongresi, Kapadokya. 2001;97-104.
2. Özbek M. Düünden bugüne insan. 2. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi; 2007.
3. More T. Ütopya (Ç. Dürüşken, Çev.). 2. baskı. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi; 2012.
4. Sözer SM. Hayvan hakları mevzuatı. Ankara: Adalet Yayınevi; 2007. s. 3-4.
5. Gibson M. Universal declaration of animal welfare. Deakin Law Review. 2011;16(2).
6. Draeger AB. More than property: an argument for adoption of the Universal Declaration on Animal Welfare. Drake J. Agric. 2007;12;277.
7. World Society for the Protection of Animals. Universal declaration on animal welfare (UDAW). 2011. Erişim: (<https://www.globalanimallaw.org/database/universal.html>) Erişim Tarihi: 25.11.2016.
8. Orian A, Penzel Z. The declaration of animal rights. 2011. Erişim: (<http://www.declarationofar.org/textSign.php>). Erişim Tarihi: 25.11. 2016.
9. Kılıç S. Modern toplumda hayvan hakları üzerine felsefi bir yaklaşım. TAAD. 2015;6(2):91-121.
10. Thoreau HD. Walden: Ormanda yaşam (A. Örküp, Çev.). 1. baskı. İstanbul: Zeplin Kitap; 2014.
11. Kewan PG. Sir Thomas More on imprinting: observations from the sixteenth century. Anim. Behav. 1976;24:16-17.
12. Williams FB. Utopias chickens come home to roost. Moreana. 1981;18(69):77-78.
13. Mandeville J, Moseley CWRD. The travels of Sir John Mandeville. UK: Penguin; 2005.

14. Burlinson C. Humans and animals in Thomas More's Utopia. *Utopian Studies*. 2008;19(1):25-47.
15. Descartes R. Animals are machines. in; animal rights and human obligations (Eds. Tom Regan&Peter Singer). 2nd edition. Prentice-Hall Inc; 1989. s. 13-19.
16. Erdenk EA. Descartes' account of feeling of pain in animals. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. 2013;15:201-210.
17. Yaşar A, Yerlikaya H. Dünyada ve Türkiye'de hayvan haklarının tarihsel gelişimi. *Vet Bil Derg*. 2004;20(4):39-46.
18. Singer P. Hayvan özgürleşmesi (H. Doğan, Çev.) Ankara: Ayrıntı Yayınları; 2005.
19. Latour D. Henry David Thoreau ou les rêveries écologiques d'un promeneur solitaire: les chantiers de la création. *Revue pluridisciplinaire en Lettres, Langues, Arts et Civilisations*. 2010;3.
20. Fischerova A. Odkaz Henry Davida Thoreaua: vliv deníkových próz na americké environmentální myšlení. Doktora tezi, Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií. 2010.
21. İzmirli S, Phillips Clive JC. Attitudes to animal welfare and rights throughout the world in the modern era: a review. *Eurasian J Vet Sci*. 2012;28(2):65-68.
22. Spencer C. The heretic's feast: a history of vegetarianism. London, UK: Fourth Estate; 1993.
23. Kalof L, Dietz T, Stern PC ve ark. Social psychological and structural influences on vegetarian beliefs. *Rural Sociology*. 1999;64:500-511.
24. Dietz T, Frisch AS, Kalof L ve ark. Values and vegetarianism: an exploratory analysis, *Rural Sociology*. 1995;60:533-542.
25. İzmirli S, Phillips Clive JC. The relationship between student consumption of animal products and attitudes to animals in Europe and Asia, *Brit Food J*. 2011;113:436-450.
26. Spencer EH, Elon LK, Frank E. Personal and professional correlates of US medical students' vegetarianism. *J Am Diet Assoc*. 2007;107:72-78.
27. Melikoğlu B. Türkiye'de kurulan ilk hayvanları koruma derneğinin tarihsel gelişimi. *Vet Hekim Der Derg*. 2009;80(1):37-44.
28. Yaşar A. Veteriner hekimliğinde etik kurullar. *Türk Vet. Hek. Birliği Derg*. 2001;1(3-4):41-45.
29. Yaşar A. Veteriner hekimliği etiğinin uluslar arası durumu. *Türk Vet. Hek. Birliği Derg*. 2001;2(1-2):61-64.
30. Singer P. Prologue: Ethics and the new animal liberation movement. In: In defense of animals (Ed: Peter Singer). New York: Harper&Row; 1985. s. 1-10.
31. Daniel O. Sir Thomas More's Utopia (1516) and Henry David Thoreau's Walden (1854) as possible ecotopias. *Spaces of Utopia: An Electronic Journal*. 2007;5:8-22.
32. Doğan A. Hayvan hakları sorununa biyosantrik bir yaklaşım. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 2006;23(1):33-43.
33. Regan T. The case for animal rights. Berkeley: University of California Press; 1983.
34. Taylor PW. The ethics of respect for nature. *Environmental Ethics*. 1981;3(3):197-218.